

RÄTTVIKS KYRKA

Rättviks Prostgård 1:2, Rättviks församling och kommun, Dalarnas län

BESKRIVNING

Kyrkomiljön

Nordväst om Rättviks tätort sticker Kyrkudden ut i Siljan. Udden är socknens gamla centrum och har sin historiska bebyggelse till stor del bevarad. Störst särprägel skänker de inalles 92 timrade, ofärgade kyrkstallarna, flertalet från 1700- och 1800-talen, men det äldsta har daterats till 1475. Mitt på udden, som närmaste granne öster om kyrkan, ligger kyrkoherdebostället, vars nuvarande manbyggnad uppfördes 1877-78. Norr om kyrkan ligger den före detta klockargården som på 1950-talet omvandlades till Västerås stifts kursgård. På grund av bebyggelsens miljömässiga värden och långa kontinuitet har Kyrkudden förklarats som riksintresse för kulturmiljövården.

Stiftsgården strax norr om Rättviks kyrka –
Digitalfotografier Rolf Hammarskiöld

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården omger kyrkan på alla sidor, med störst utbredning mot söder och öster. Från att på medeltiden ha varit en liten kvadratisk tomt har de senaste 300 årens utvidgningar resulterat i att den omfattar nästan hela södra Kyrkudden. Som yttre avgränsning tjänar i norr och väster en kallmurad bogårdsmur från 1800-talet. Delar av en äldre mur finns kvar inne på området. Huvudingången är en traditionell stiglucka i norr, vitrappad med plåttäckt tak.

I början av 1800-talet fanns två murade stigluckor. Idag återstår den norra, byggd 1721. På bilden till vänster ses vintergravkoret och den timrade benboden, senare brandskjul/redskapsskjul.
Digitalfotografier Rolf Hammarskiöld

På strandbrinken väster om kyrkan finns ett vintergravkor, byggt 1867 för avlidna som på grund av tjäle inte kunde jordfästas.

Platån där kyrkogården anlagts har blivit kraftigt utplanad och är till större delen gräsbevuxen. Äldst är området rakt söder om kyrkan, utvecklat på 1600- och 1700-talen. Kvarteren här får särprägel genom att många av gravarna markerats med enkla kors av järn eller trä.

Gamla kyrkogårdens träkors byts ut allteftersom de tjänat ut – digitalfoto
Svensk klimatstyrning AB

Norra kyrkogården anlades 1922-24, efter handlingar av arkitekt Lars Israel Wahlman, som även ritade en vitrappad entrébyggnad i nordost. Området skuggas av höga tujor. I de inre kvarteren finns allmänna varvet, med enkelt utformade gravar, i de yttre är mer påkostade familjegravar med grusbäddar. Längst västerut finns en ceremoniplats för begravningsgudstjänster, i praktiken ur bruk.

Östra kyrkogården som invigdes 1945, senare utvidgad mot sydost, är gräsbevuxen och har gravkvarter indelade med tujahäckar.

Norra och östra kyrkogården, med prästgården i bakgrunden till höger –
digitalfoto Sven-Erik Nylander

Kyrkobyggnaden räknar sitt ursprung till 1200-talet. Successiva utbyggnader har skett, senaste gången 1793. Planformen är en korskyrka i ett skepp med fullbrett korparti, bakomvarande sakristia i en tresidig utbyggnad, samt ett omfångsrikt västtorn. De mer än metertjocka gråstensmurarna reser sig upp mot ett brant sadeltak täckt med kluvna, tjärade spån. Fasaderna är slätputsade och vitkalkade, frånsett sockeln som är slagen med en spritputs, avfärgad i en ljusröd nyans som anknyter till sandstenstrappan framför huvudingången i väster. Korsarmarnas gavlar pryds av blinderingskors, skulpterade minnestavlor och solvisare, samt runda fönster med täta spröjsverk. Övriga fönsteröppningar är stickbågiga och där förekommer både bågar med spröjsverk av trä och bågar med blyinfattat glas. Såväl fönstersnickerier som ljudluckor har målats med engelskröd linoljefärg.

Allmänna ingångar är Gäsbyporten i norra korsarmen, Sörbyporten i den södra och Västbyporten/huvudingången i tornet. Korsarmarnas dörrar är panelklädda och tjärade, medan tornets är klädd med smidda, svartmålade plåtar, från 1700-talet. På korets södra sida finns Prästporten, med en skulpterad kalkstenportik från 1671, tillverkad av bildhuggare Simon Hack från Boda. På korets norra sida finns en mer oansenlig, numera igensatt ingång.

Kyrkans närmast kvadratiska torn i väster är byggt i en större skala än långhuset. Klockvåningen har rundbågiga, rödmålade ljudluckor i varje väderstreck och ovanför kröner en tandsnittad takgesims. Därpå följer tornurets våning av trä som är något indragen, med fasade sidorisliter. Urtavlorna inramas av frontoner med flacka tempelgavlar. Som tak tjänar en klockformig, kopparklädd huv, krönt med kula, kors och en förgylld tupp.

Innanför huvudingången i väster finns ett litet vapenhus med kalkstensgolv och väggar klädda med hyvlade bräder, laserade i en gråvit nyans. Till höger leder en dörr mot en brudkammare, iordningställd 1951, rakt fram leder en hög pardörr med överljusfönster mot *kyrkorummet*. Stora stjärnvalv är slagna över mittskepp och korsarmar, medan ett kupolvalv täcker koret. Valv och väggar är slätputsade och avfärgade med en svagt pigmenterad kalkfärg, fränsett de

nedersta väggfälten - i kyrkbänkshöjd - som har en mörkare, mer grå avfärgning. Rester av medeltida kalkmåleri finns i korsmitten, där bland annat Jesu anfäder enligt Matteus evangelium avbildats. Gångarnas och korets golv består av nötta, bruna och grå kalkstensplattor, flertalet från 1800-talet. I koret ligger dessutom gravhällar. Fönstrens inre bågar

har blyinfattade rutor av antikglas i olika färger. Solbänkarna framför är sedan 1951 belagda med mörkrött tegel. I korets två fönster sitter glasmålningar från 1914, av konstnären Yngve Lundström. Bänkinredningen är öppen, sträcker sig från gångarna ända ut mot

ytterväggarna och har firsidiga, spegelindelade gavlar, samt skärmar mot koret och korsmitten. Särprägel skänker främst färgsättningen, en röd stänkmålning och blå marmorering på grågrön botten. Den gjordes 1951, utifrån de 1700-talsdekorer som ansvarige konstnären Jerk Werkmäster inför renoveringen spårade på rester av äldre inredning som förvarats på kyrkvinden.

På korets södra sida står dopfunten, skulpterad av Simon Hack 1652, intill en av de stänkmarmorade bänkskärmarna. Kalkstensgolvet är från 1800-talet, omlagt 1912 - Digitalfoto Svensk Klimatstyrning AB

Marmorerade är även kyrkorummets tre 1700-talsläktare. De spegelindelade läktarbarriärerna har i sina fyllningar dekorerats med bibliska målningar. Även i övrigt är utformningen likartad, men några olikheter bör noteras.

Äldst är södra korsarmens läktare från 1749, buren av åtta svarvade kolonner som marmorerats ljusgrå. På barriären finns tavlor som framställer Nådens ordning. De målades 1760 av Hållam Nils Nilsson.

Digitalfoto Sven-Erik Nylander

Motstående läktaren i norr, från 1762, bärs också upp av svarvade kolonner, fast på denna sida är marmoreringen blågrå, med druvklasar och blommor. Barriärens tavlor som skildrar Kristi pinas historia har även här utförts av Hållam Nils Nilsson.

Digitalfoto Svensk Klimatstyrning AB

Den djupare orgelläktaren i väster bärs upp av 14 fyrkantiga, pelare marmorerade i blå nyanser. Läktarbarriären inramar Bernt Håkansson Svedins oljemålningar av Kristus och de tolv lärjungarna. Orgelfasaden är i två våningar med rundbågiga arkader i mittpartiet, flankerade av pilastrar i polerat guld, på sidorna urnor med flammor. Bakom orgeln finns arbetsrum för musiker och kör.

Västra läktaren byggdes 1784, året efter att tornet stod klart. Första orgeln uppsattes 1879 av firman Åkerman & Lund, som även insatte nytt verk 1963 - fast den gamla fasaden behölls.

Digitalfoto Svensk Klimatstyrning AB

I triumfbågen mot koret hänger ett triumfkrucifix från 1400-talet. Invid bågens norra pelare står predikstolen infäst, ett avancerat snickararbete med en laserande mörkbrun grundfärg. Predikstolens korg omfattar sju fält åtskilda av målade och förgyllda kolonetter. Fälten upptas av skurna skulpturer. Den svängda korgbotten avslutas med en pelare mot golvet. Ljudtaket har sju sidor där takkransen kröns av änglahuvuden mot blå botten och gavlar med spiror.

Predikstolen tillverkades 1636 av bildhuggare Johan Matzon och Anders Pärsson Målare. Från början stod den på kyrkans södra sida. Vid målaren Nils Nilssons renovering 1763 tillkom ytterligare utsmyckning. 1782 flyttades den till norra sidan och åren 1845-1912 var den ersatt med en annan predikstol.
Digitalfoto Svensk Klimatstyrning AB

Altaret från 1793 är murat av gråsten och tegel, samt täckt med en träskiva. På den putsade ytan finns rester av en sentida grön målning. Altarringen framför är från samma tid, slutet och spegelindelat, med blåmarmorade ramstycken och rödmarmorade fyllningar. Altarringens hörn pryds av svarvade kolonetter. Altaruppsatsen på en predella bak på altaret tillkom 1705, ett verk av bildhuggare Caspar Schröder. Oljemålningen "Nattvardens instiftande" omfattas av en skuren och förgylld ram. Ovanför predellan ses en skuren och vitmålad Kristus-skulptur, ett förgyllt kors inom en förgylld portal, flankerad av pilastrar. Portalen har en segmentgavel krönt med förgyllda skulpturer.

Digitalfoto Svensk Klimatstyrning AB

Sakristian bakom koret är ovanligt stor, med slätputsade, vitkalkade väggar och plant tak av hyvlade bräder som vitlimmats. Golvet består av kilsågade furubräder fästa med smidd spik. Innanför fönstren sitter brädluckor, sammanhållna med bandgångjärn och klädda med nitade järnplåtar på utsidan. Under norra delen finns nedgången till en liten välvd källare som tidigare använts för nattvardsvin. Under södra delen finns en större källare av betong, byggd 1912 då kyrkan fick centralvärme. Värmepannan är borta sedan länge och källaren rymmer istället elcentral, personalrum och farstu.

Bordet och stolarna i förgrunden hör till sakristians ursprungliga möblering, från 1790-talet.
Digitalfoto Rolf Hammarskiöld

Digitalfotografier Rolf Hammarskiöld

Uppgång till tornet sker genom en panelklädd dörr på södra sidan. En svängd och ganska smal kalkstenstrappa leder till våningen ovanför vapenhuset som upptas av ett högt och stort, helt oinrett rum upplyst av ett runt fönster i väster. Väggarna är slätputsade och golvet belagt med obehandlade bräder. Därifrån leder öppna lejdare av trä upp mot klockvåningen. Där hänger kyrkans tre klockor, alla av hög ålder. Plats finns för en fjärde klocka, men den överfördes till Bingsjö kapell 1795. I lanterninen ovanför klockvåningen finns ett urverk från 1852, med pendel och lod.

På kyrkvinden finns det medeltida takets konstruktion delvis bevarad. Bräder i taktron har daterats till 1360-talet och takstolarna torde vara av samma ålder. Här kan 1300-talets tunnvalv alltjämt avläsas.

Byggnadshistoria

Rättviks ursprungliga gråstenskyrka var sannolikt en under senare 1200-talet uppförd, rektangulär byggnad, vars norra mur ingår i nordvästra delen av dagens långhus. I samband med att Rättviks socken avskiljdes från Leksand gjordes på 1360-talet en utvidgning mot söder och öster. Dessutom byggdes en liten sakristia ut i nordost. Över kyrkorummet slogs ett högt tunnvalv av bräder.

Kring 1400-talets mitt tillfogades ett tresidigt kor i öster och vapenhus i söder. Yttertaket kröntes med ett litet klocktorn. Över kyrkorummet slogs ribbvalv i tegel: en "Enköpingsstjärna" i den nuvarande korsmitten och i väster en "Sturestjärna". Någon gång under perioden 1470-90 dekorerades valven med kalkmålningar, av vilka fragment finns bevarade.

Digitalfotografier Sven-Erik Nylander respektive Svensk Klimatstyrning AB

Kyrkans alltjämt använda predikstol kom på plats 1636, färdigställd av träsnidare Johan Matzon och Anders Pärson Målare, ursprungligen placerad på kyrkorummets södra sida. 1652 tillkom dopfunten i kalksten, skulpterad av Simon Hack som även svarade för omfattningen 1671-72 runt korets ingång från söder, den så kallade Prästporten. Vid samma tid utökades den dåvarande sakristian norr om koret, till att omfatta två valv.

Den 23/8 1685 tecknade församlingen kontrakt med murmästare Erik Malm, Västerås, om bygget av den södra korsarmen, vilken stod färdig 1688. Tio år senare utbyggdes motstående korsarm i norr och alla fönster förstorades.

Kyrkans första läktare, avsedd för soldater, byggdes 1705 på västra sidan. Vid samma tid anskaffades den alltjämt befintliga altarprydnaden, tillverkad av hovbildhuggare Caspar Schröder. Södra korsarmens läktare byggdes 1749, motsvarande i norr år 1761. Samtidigt byggdes nya bänkkvarter i hela kyrkan.

Grunden till kyrkans västtorn lades 1771. Sedan stod arbetet stilla, på grund av missväxt, för att återupptas 1778 och avslutas 1783. Tornet byggdes efter Carl Fredrik Adelcrantz ritningar. Samtidigt revs både klockstapeln och det lilla mittornet som funnits på långhusets tak. I den nybyggda klockvåningen hängdes fyra klockor – tolv år senare överfördes en av dem till Bingsjö kapell. Tillkommande vapenhus i väster blev litet; det nybyggda tornets bottenvåning utnyttjades främst för att vidga kyrkorummet. En rymligare läktare byggdes, prydd med målningarna från den tidigare läktarens barriär. Bänkkvarteren förnyades, försågs med luckor.

Kyrkans sista stora utbyggnad, 1792-93, leddes av byggmästare Elines Eric Ersson från Mora. Koret förstorades till dagens omfång och fick sin släta valvkupol, medan norrsidans sakristia dömdes ut som otillräcklig och revs. En ersättande, avsevärt större sakristia byggdes bakom koret. I direkt samband med utbyggnaden tillkom det murade altaret. Snickarmästare Jon Matsson färdigställde den spegelindelade altarringen, marmorerad året därpå. Från det tidigare koret överfördes Caspar Schröders altarprydnad, ”putsad och uppfejad”.

Tornhuven blev 1841 klädd med kopparplåtar, istället för tidigare spån. I mitten av 1840-talet insattes en ny predikstol (fast den tidigare sparades). Under ledning av målarmästare Olov Hovrén från Arbrå blev altarprydnaden förgylld och ommålad med ljusa färger, medan bänkinredningen ådrades. På västra läktaren byggdes 1879 ett 24-stämmigt orgelverk, av firman Åkerman och Lund.

Kyrkorummet fotograferat före 1912, med 1760-talets slutna bänkkvarter och predikstol från 1845, tillverkad av Erik Andersson.

År 1912 skedde en genomgripande förnyelse, inte minst teknisk. Centralvärme infördes - två koleldade värmepannor i en nybyggd betongkällare under sakristian, varifrån värmen fördes till kyrkorummet genom en varmluftskanal under koret. Installationen föregicks av att en mängd gravlämningar utförslades för jordfästning på kyrkogården. I samband med källarbygget fick sakristian undergolv av betong, i syfte att slippa rötan som varit ständigt återkommande i de tidigare bjälklagen.

Samtidigt blev kyrkorummet omgestaltat, under ledning av arkitekt Anders Roland vid Överintendentsämbetet. Korets valvkupol försågs med strålar utförda i gips, för att den skulle bli mer lik kyrkorummets övriga stjärnvalv. 1760-talets slutna bänkkvarter revs ut och ersattes med öppna bänkrader. De målades med en matt mörkgrön färg, liksom altaret och altarringen. Predikstolen

från 1636 restaurerades och togs åter i bruk (medan 1845 års predikstol magasinerades). Bekvämare trappuppgångar byggdes till läktarna. Då valven och väggarna skulle avfärgas blev medeltida kalkmålningar återupptäckta i korsmitten. De föreföll dock fragmentariska och efter påtryckningar av kyrkoherden bestämde arkitekt Roland att friläggning/restaurering inte skulle ske. Ytorna kalkavfärgades i enhetligt ljus nyans, frånsett partierna i bänknivå som målades med en mörkgrön oljefärg. I förlängningen av hela denna omgestaltning fick korets fönster två år senare sina färgrika glasmålningar, tecknade av Yngve Lundström och tillverkade av firman Neumann & Vogel.

Kyrkans koleldade värmeanläggning blev en kortlivad historia – som oftast varit fallet med dessa. Redan 1932 var den ur bruk, skorstensmurarna i sakristian revs därför och en omDispositionering av detta rum kunde ske.

Riktlinjerna för nästa förnyelse drogs upp 1940 av Rättvikskonstnären Jerk Werkmäster. Etappvis verkställdes sedan arbeten enligt hans program, med tyngdpunkten på den större insatsen 1950-51. Ett centralt mål var att återställa äldre dekorativt måleri. Mest krävande var restaureringen av korsmittens medeltida kalkmålningar, något enklare var att frilägga och restaurera läktarbarriärernas 1700-talsmarmoreringar. Likaså återfick altarringen sin blå och röda marmorering från 1794. Bänkgavlarna målades med ”mörka ådror och prickar” – Werkmäster hade helst önskat återgå till slutna bänkkvarter, men församlingen motsatte sig. För övrigt återställdes korets släta 1700-talskupol, sedan den föregående renoveringens ”valvribbor” av gips dömts ut som vanprydande. Året efter infördes en effektivare elvärmeanläggning och 1956 blev fasaderna för första gången renoverade med cementförstärkt kalkbruk, något som Byggnadsstyrelsen vid den tidpunkten propagerade för.

Den senaste renoveringen skedde etappvis åren 1980-84, efter handlingar av arkitekt Jerk Alton och ingenjör Leif Göthberg. Innanför huvudingången i väster borttogs bänkrader för att få en öppnare samlingsplats, kallad kyrkvall. Ljuskronorna kompletterades med mindre ljuskronor och lampetter belagda med bladguld. Annars var de utseendemässiga förändringarna relativt små – den allmänna inställningen tycks ha varit att hålla fast vid Werkmästers gestaltning som byggt på goda historiska belägg.

Kyrkans mässingsljuskronor kompletterades 1980-81 med mindre ljuskronor ovanför.
Digitalfoto Rolf Hammarskiöld

Kulturhistorisk karakteristik och bedömning

Rättviks kyrka har medeltida ursprung, men korsplanen och tornet återspeglar snarast 1700-talets kyrkobyggnadsideal. Yttre detaljer som bevarats från denna tid är ingångsdörrarna med sina portiker, skulpterade minnestavlor och solvisare. Yttertaken har förmodligen alltid varit spåntäckta, men tornhuvuven är sedan 1841 istället klädd med kopparplåt. De yttre fönstersnickerierna består sedan en renovering 1894.

Även i kyrkorummet manifesteras främst 1700-talet, utöver planindelningen genom altaruppsatsen och de tre läktarna med tillhörande målningar. Dagens bänkinredning tillkom visserligen på 1900-talet, men dess marmorering/stänkmålning är en rekonstruktion utifrån 1700-talsfragment som restaureringsansvarige Jerk Werkmäster fann bland annat på kyrkvinden. Att färgsättningen är trovärdig framgår även av 1803 års visitationsprotokoll.

Mest framträdande medeltida inslag är triumfkrucifixet och korsmittens stjärnvalv med fragmentariska kalkmålningar. Predikstolen från 1636 är ett exempel på det seklets rika snickerikonst, fast en del utsmyckningar är tillkomna vid en renovering 1763. 1800-talets främsta avtryck är västra läktarens klassicistiska orgelfasad, byggd av Åkerman och Lund 1879. Från 1914 är Yngve Lundströms glasmålningar i korets norra och södra fönster.

Sakristian, utbyggd 1792-93, har kvar sin ursprungliga, hyvlade takpanel, ett skurgolv vars utseende förmodligen ligger nära det ursprungliga, järnklädda fönsterluckor samt åtskilliga möbler som anskaffades åren efter att utbyggnaden skett. Sakristians betongkällare vittnar om 1900-talets tekniska förnyelse, från början byggd för att hysa en panncentral, senare omvandlad till elcentral och personalrum.

Att särskilt tänka på i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- Medeltida murverk och kalkmålningar är omistliga, liksom bräder yttertaket/taktron som daterats till 1300-talet. Sannolikt är många takstolar av samma höga ålder.
- Exteriören är i huvudsak resultatet av 1700-talets tre stora om- och tillbyggnader. Dörrar, portiker och skulpterade detaljer finns kvar från denna tid.
- De tre kyrkklockorna räknas som ”Dalarnas äldsta klocktrio” (från 1593, 1622 och 1706). Klockbocken har plats för en fjärde klocka, överförd till Bingsjö 1795.
- Tornuret från 1852 (Pellas Erik Persson) är av stort teknikhistoriskt värde.
- Kyrkorummet präglas av 1700-talets inredning och måleri, delvis autentiska, delvis rekonstruerade vid Jerk Werkmästerns stora omgestaltning 1940-51. Även rekonstruktionerna håller hög kvalitet och bör vid restaurering behandlas med samma varsamhet som originalen.
- En mängd fasta inredningsdetaljer ur bruk, bland annat predikstolen som användes 1845-1912, finns magasinerade. För att bevaras bättre och komma allmänheten till del borde de rengöras och ställas ut, exempelvis uppe i tornrummet eller i vintergravkoret.
- Hela Kyrkudden är klassad som riksintresse för kulturminnesvården. Angränsande byggnader - kyrkstallar, stigluckor och vintergravkor – skyddas av kulturminneslagen.

Redaktionella uppgifter

Inventeringsperiod: februari 2006 Fältinventering: Rolf Hammarskiöld, Västerås stift

Kulturhistorisk karakteristik och bedömning:

Rolf Hammarskiöld, efter samråd med referensgrupp utsedd av Västerås stift

Rapportsammanställning: Rolf Hammarskiöld, Västerås stift

Rapporten färdigställd: 2006-04-18

Källor och litteratur

Otryckta källor

Riksantikvarieämbetets antikvarisk-topografiska arkiv (ATA):

- Protokoll från inventering 1828
- Program och ritningar inför restaureringen som genomfördes 1913, upprättade av arkitekt Anders Roland 1909-11.
- Korrespondens rörande dendrokronologisk undersökning, dnr 312-23-2001

Rättviks kyrkoarkiv (RK):

- N III: I, Rättviks kyrkas inventarium den 20 juni 1683
- N III: I, Rättviks kyrkas inventarium den 4 februari 1697
- N III: I, Rättviks kyrkas inventarium 1736
- O I a; 1, kontrakt om tornbygge
- O I a; 2, handlingar angående orgelinstallationen 1879
- O I a; 2, handlingar angående installation av elbelysning
- O I a; 2, handlingar angående ombyggnad av sakristian 1932-33
- O I a; 3, handlingar angående den inre omgestaltningen 1950-51
- O I a; 3, handlingar angående installation av elvärme 1952
- O I a; 4, arbetsbeskrivning för fasadrenoveringen 1956
- O I a; 7, handlingar angående olika arbeten 1978-83

Västerås stifts arkiv (VS):

- Västerås domkapitel E V a; 28, ämbetsberättelser 1900, 1906 och 1911-15
- Västerås domkapitel F III A: 3, visitation den 3 mars 1628
- Västerås domkapitel F III A: 20, visitation den 26/5 1760
- Västerås domkapitel F III A: 30, visitation den 16/7 1787
- Västerås domkapitel F III A: 31, inventarium den 13 augusti 1803
- Västerås domkapitel F III a; 33, visitation 1828
- Västerås domkapitel F III A: 35, inventarium den 2 juli 1868
- Västerås domkapitel F III a; 35 visitation den 5/7 1880
- Västerås domkapitel F III a; 36, visitation 16-17/6 1888
- Västerås domkapitel F III a; 38, visitation 30/6-1/7 1894

Litteratur

Ekström, Gunnar: Rättviks kyrka, historisk översikt samt vägledning – Rättvik 1954

Garmo, Sune(1): Bingsjö kapell, nr 42 Västerås stifts kyrkoberskrivningskommitté 1992

Garmo, Sune(2): Här slutar allmän väg – beskrivning av Rättviks kyrkogård. Vincent förlag, Boda kyrkby 2003

Garmo, Sune(3): Rättviks kyrka - Västerås: Västerås stifts kyrkoberskrivningskommitté 1984

Garmo, Sune(4): Rättviks kyrka, byggnaderna och föremålen berättar – Vincent förlag, Boda kyrkby 1995

Garmo, Sune(5): Rättviks kyrkudde, socknens urgamla centrum – Vincent förlag, Boda kyrkby 2005

Inventarium över svenska orglar, 1990: 1, Västerås och Karlstads stift, redigerad av Tore Johansson – Förlag Svenska orglar, Tostared 1990

Sammanställning av viktiga händelser för kyrkan, relaterade till källor

Årtal	Händelse	Kommentar	Upphovsman	Källa
1250-1300	Nybyggnad	Ursprunget till dagens kyrka var en liten, sannolikt under senare 1200-talet uppförd rektangulär gråstenskyrka, vars norra mur ingår i nordvästra delen av dagens långhus.		Garmo(3) s 3
1350-1400	Tillbyggnad – sakristia Valvslagning	I samband med att Rättviks socken avskiljdes från Leksand vidgades kyrkan under sent 1300-tal mot söder och öster, fick en liten sakristia i nordost. Över kyrkorummets söder och öster slogs ett tunnvalv av bräder. Långhusets nuvarande yttertak byggdes. Dendrokronologisk undersökning visade att fem bräder i undertakets furupanel kom från träd fällda 1363, 1364, 1309 och 1354. Takstolarna av gran är förmodligen av samma ålder (men ej möjliga att dendrodatera).		ATA: dnr 312-23-2001 (brev från Sune Garmo 2000-12-29, från Ann Catherine Bonnier 2001-01-15) Garmo(3) s 3-4 Garmo(5) s 12-13
1450 (ca)	Tillbyggnad – kor och vapenhus Valvslagning	Kring 1400-talets mitt tillfogades ett tresidigt kor i öster. Vidare slogs de nuvarande ribbvalven i tegel, i det nuvarande mittvalvet en "Enköpingsstjärna" och i väster en "Sturestjärna", vilket förmodligen även fanns i det senare rivna korets valv. I söder och väster tillkom vapenhus. Taket kröntes med ett litet torn med spira. En klocka fanns upphängd där (fram till 1722)		Garmo(4) s 6 Garmo(5) s 14
1470-90 (ca)	Arkitektur - bunden utsmyckning – måleri, interiör	Valven dekorerades med kalkmålningar, av vilka fragmentariska rester ännu återstår i korsmitten. På dess norra sköldbåge avbildades Jesu anfäder enligt släkttavlan i Matteus evangelium (Jesse rot och stam) På södra sköldbågen avbildades helgon		Ekström, s 16 Garmo(5) s 14
1636	Fast inredning - predikstol	Predikstol blev uppsatt, ursprungligen placerad på kyrkorummets södra sida. Predikstolens korg omfattar sju fält åtskilda av målade och förgyllda kolonetter. Fälten upptas av skurna skulpturer. Den svängda korgbotten avslutas med en pelare mot golvet. Mittfältet visar Kristus som världens frälsare med jordglob i ena handen och den andra höjd till välsignelse. Han flankeras till vänster av evangelisterna Markus och Matteus och till höger av Lukas och Johannes.	Johan Matzon Anders Pärsson Målare	RK: N III: I, inventarium 1736
1652	Specifika inventarier – dopfont	Dopfonten är huggen i kalksten av Simon Hack år 1652		Garmo(3) s 12
1671-72	Ändring – ombyggnad, dörr, sakristia	"Prästporten" på korets södra sida togs upp - en av kyrkans idag fem portar. Porten omfattas av två toskanska halvkolonner. Sakristian utökades. Två valv slogs över det förstörade rummet och golvet belades med täljsten. (Inskription i stenen under sakristidörren: år 1672 den 1 maj)	Stensulptör Simon Hack, Boda (”prästporten”)	VS: F III a; 2 Inventarium 26/5 1760
1682	Vård/under – håll, interiör	Kyrkorummets valv och väggar vitkalkades, så att medeltida kalkmålningar doldes.		Garmo(3) s 7
1685		Kontrakt om utbyggnad av södra korsarmen tecknades den 23/8 1685	Murmästare Erik Malm, Västerås	ATA: Ritning 1685

Årtal	Händelse	Kommentar	Upphovsman	Källa
1685-88	Tillbyggnad	Den södra korsarmen utbyggdes, på förslag av kung Carl den 11: e som donerade medel till bygget. Över korsarmen slogs ett åttauddigt stjärnvalv i gratteknik.	Murmästare Erik Malm, Västerås	Inskription på minnestavla över södra korsarmens portal Ekström, s 6
1699	Ändring – ombyggnad, fönster	Kyrkans fönster förstorades		Garmo(3) s 7
1697-1703	Tillbyggnad	Norra korsarmen byggdes ut. Leran till valvteget togs från Ovanmyra.	Byggmästarna Johan Jonsson och Johan Larsson, Sala	Inskription på minnestavla över norra korsarmens portal Ekström, s 6
1700	Vård/under - håll, interiör	Sakristian renoverades. Dåvarande två valv lagades och vitkalkades. (alternativt nybyggdes sakristian först nu – olika visitationshandlingar motsäger varandra)		RK: N III: I, inventarium 1736
1705	Fast inredning – läktare	Över kyrkorummets västra del byggdes en läktare, oval till formen. Läktarens södra sida var avsedd för soldater.		RK: N III: I, inventarium 1736
1705-06	Fast inredning - altarprydnad	Altarprydnad i praktfull barock utfördes. Den skildrar Treenigheten med den med änglar omgivne, uppståndne Kristus i centrum - hållande fram korset som ett segertecken. (Den ersatte ett medeltida altarskåp, av vilket rester finns i Boda kyrka.)	Hovbildhuggare Caspar Schröder	VS: F III a; 20, visitation den 26/5 1760 Inskrift på altarprydnaden
1709		Solvisare blev uppsatt på kyrkans södra vägg	Jöran Simonsson, Boda	Ekström, s 56
1713	Fast inredning - altarprydnad	Altaruppsatsen förgylldes och marmorades Solvisare blev uppsatt på kyrkans norra vägg	Jöran Simonsson, Boda	Ekström, s 24, 52
1721	Nybyggnad	Nuvarande stigluckan i norr uppfördes		Ekström, s 8
1722	Specifika inventarier - kyrkklocka	En klocka som hängt i det lilla tornet mitt på kyrkans tak flyttades till den dåvarande klockstapeln.		RK: N III: I, inventarium 1736
1741	Arkitektur - bunden utsmyckning – måleri, interiör	Läktarbarriären i väster bemålades med framställningar av Jesus och de tolv apostlarna.	Bernt Håkansson Svedin	VS: F III a; 20, visitation den 26/5 1760
1748	Fast inredning – altarring	Ny altarring byggdes.		VS: F III a; 20, visitation den 26/5 1760
1749	Fast inredning - läktare	Läktare byggdes i södra korsarmen, buret av åtta svarvade pelare.		VS: F III A; 30, visitation den 16/7 1787
1756	Fast inredning – altarring	Altarringen som blivit uppsatt 1748 hade förstörts av svamp och ersattes därför.		VS: F III a; 20, visitation den 26/5 1760
1759	Ändring – ombyggnad, fönster	I västra gaveln togs ett nytt fönster upp, så att kyrkan nu hade sammanlagt tio Sju av fönstren målades med ”brun marmorfärg” och tre målades gröna.		VS: F III a; 20, visitation den 26/5 1760

Årtal	Händelse	Kommentar	Upphovsman	Källa
1760	Arkitektur - bunden utsmyckning – måleri, interiör Fast inredning - bänkinredning	Södra läktarens barriär dekorerades ("nådens ordning") Nya bänkkvarter byggdes i hela kyrkan.	Hållams Nils Nilsson	Garmo, (4) s 20- 21 RK: Avskrifter
1761	Fast inredning – läktare Ändring - begravnings - plats, kyrkogård	Läktare byggdes i norra korsarmen, buret av åtta svarvade pelare. Ursprungligen var läktaren avsedd för kvinnliga besökare. Kyrkogården utvidgades söderut. Sten sprängdes bort och sand spreds över det plangjordade området.		VS: F III A; 30, visitation den 16/7 1787 Garmo (2) s 13
1762	Arkitektur - bunden utsmyckning – måleri, interiör	Barriären på norra läktaren dekorerades (13 motiv ur Kristi pinas historia).	Hållams Nils Nilsson	VS: F III A; 30, visitation den 16/7 1787 Garmo, (4) s 20- 21
1763	Ändring – restaurering, predikstol	Predikstolen blev "uppmålad, förgylld och försilvrad med tillökta sirater och bestående uti 2ne stycken solar och 23 stycken stjärnor". Arbetet tog 117 dagar och krävde 56 böcker guld och 23 silver	Målar Nils Nilsson	Ekström, s 20
1771	Grund - läggning	Grunden till ett västtorn lades, varpå arbetet stod stilla i sju år.		VS: F III A; 30, visitation den 16/7 1787
1775	Teknisk installation – värme	Sakristian utrustades med spis, murad i östra väggen		VS: F III A; 30, visitation den 16/7 1787
1778	Rivning	Det lilla tornet mitt på kyrkans tak revs		VS: F III A; 30, visitation den 16/7 1787
1778- 83	Tillbyggnad – torn Specifika inventarier – kyrkklockor, tornur Arkitektur - bunden utsmyckning – måleri, interiör	I april 1778 återupptogs bygget av västtorn, på den grund som lagts sju år tidigare. Tornets murar uppfördes av grov gråsten, med tegel i muröppningar. Murarna jämnades och putsades med kalkbruk. Södra och norra sidorna fick ett fönster vardera, västra sidan två. I klockvåningen upptogs ljudöppningar åt varje väderstreck, med dubbla luckor som rödfärgades. Tornets överbyggnad bestod dels av ett indraget väggparti, klätt med falsad plåt målad med oljefärg samt urtavlor, dels av en spåntäckt, rödfärgad huv, krönt med järnbeslagen glob, krucifix samt förgylld tupp. Huvens hörn kröntes med 4 små förgyllda kulor av koppar. Uppgången till tornet gjordes på södra sidan, av huggen kalkstenstrappa. I klockvåningen hängdes fyra klockor av ovanligt hög ålder (1593, 1622, 1668 och 1706) Ovanför klockvåningen placerades ett urverk som slog dubbla slag varje timme, med tillhörande fyra urtavlor med förgyllda visare (inköpt för 100 Riksdaler specie) I tillkommande västportal insattes dörrar klädda med smidda järnplåtar	Arkitekt Carl Fredrik Adelcrantz Murmästare Daniel Lundqvist, Gävle Stjärnsunds manufakturverk	VS: F III A; 30, visitation den 16/7 1787 RK: O I a; 1, kontrakt Ekström, s 10

Årtal	Händelse	Kommentar	Upphovsman	Källa
1781-82	Fast inredning – bänkinredning	Bänkinredningen förnyades, försågs med dörrar på gångjärn. I västra delen, inom tornets nyuppförda murar tillkom helt nya bänkkvarter 1782 flyttades predikstolen från södra till norra sidan, intill sakristian		VS: F III A; 30, visitation den 16/7 1787
1784	Fast inredning – läktare	Ny, större läktare byggdes i väster, efter att tornet färdigställdes. Dekorationerna från 1741 överflyttades till den nya barriären.		VS: F III A; 30, visitation den 16/7 1787 Ekström, s 14
1792-93	Tillbyggnad – kor och sakristia Ändring – ombyggnad, golv	Kyrkan byggdes ut mot öster, så att kyrkorummet utvidgades en hel valvbåge och en ny sakristia tillkom i den tresidiga avslutningen bakom det utökade koret. Dörren till den tidigare sakristian i norr, vilken revs, blev omvandlad till ny ingång. (grundmurar efter den rivna sakristian finns kvar under marken) Nytt golv lades i koret, upphöjt Altare murades och slutet, spegelindelad altarring färdigställdes Kyrkans golv reparerades Bänkinredningen målades, ”grå botten med mörka ådror och prickar”.	Byggmästare Elines Eric Ersson, Mora Noret Nämndeman Jon Mattsson, Mora (altarringen)	VS: E IV A; 70b, visitation den 13/8 1795 VS: F III A; 31, visitation 13/8 1803
1794	Fast inredning – altarring	Altarringen som tillverkats året innan blev marmorerad i blå nyans. Altartavlan putsades och ”uppfejades”.		VS: E IV A; 70b, visitation den 13/8 1795
1795	Specifika inventarier - kyrkklocka	Kyrkans fjärde, minsta klocka, gjuten 1668, överflyttades till Bingsjö kapell (blev omgjuten 1797)		Garmo (1) s 7 VS: E IV A; 70b, visitation den 13/8 1795
1796-99		Sakristians nio nya stolar målades bruna Sakristians nya förvaringsskåp blåmålades Järndörr från den gamla, rivna sakristian flyttades ut till kyrkogårdsmuren Korbänkarna blåmålades		VS: E IV A; 70b, visitation 5/9 1799
1801	Äldre kultur - historisk inventering	Vid visitation den 1/12 1801 konstaterades att yttertaket omlagts med nya spån och att den blott 8 år gamla sakristian blivit osund av fukt och svamp ”och alldeles otjänlig att förvara sådana saker som av mögel och svamp taga skada”.		VS: E IV A; 70b, visitation 14/12 1801
1803	Äldre kultur - historisk inventering	Vid visitation den 13/8 1803 påtalades återigen sakristians fuktproblem. Golvet var nästan helt förstört av svamp och i taket förekom fuktskador. Som orsak angavs att sakristians grundmur saknade ventilering.		VS: F III a; 31, visitation 13/8 1803
1828	Äldre kultur - historisk inventering	Vid generalvisitation den 23 juni 1828 konstaterades smärre sprickor i kyrkans ytterväggar, vilka borde lagas. Dessutom ansågs östra stigluckans valv vara så dåligt att stigluckan borde rivs och byggas på nytt.		VS: F III a; 33, visitation 1828
1833-39	Ändring – begravnings - plats, kyrkogård	Kyrkogården utvidgades efter att mark från kyrkoherdebostället övertagits. Utvidgningen skedde rakt söderut.		Garmo (2) s 18
1841	Ändring – ombyggnad, tak	Tornhuvuven kläddes med kopparplåt (istället för tidigare spån). Kopparbeklädningen bestod av små plåtar (4 st/m ²) spikade med 3”spik		VS: F III A; 35, visitation 1868

Årtal	Händelse	Kommentar	Upphovsman	Källa
1845-46	Fast inredning – predikstol	Ny predikstol i empirestil kom på plats. (den tidigare från 1636 sparades dock) Altaruppsatsen målades om och förgylldes Bänkinredningen ådrades (ek)	Bildhuggare Erik Andersson Målare Olof Hovrén, Arbrå	VS: F III A; 35, visitation 1868
1852	Specifika inventarier - tornur	Nytt slagur färdigställdes, med tillhörande fyra urtavlor (400 riksdaler riksmünt). Det ersatte det ursprungliga från Stjärnsund och är det alltjämt befintliga	Pellas Erik Persson i Kråknäs, Mora	Ekström, s 56 VS: F III A; 35, visitation 1868
1856	Specifika inventarier - tornur	Urtavlorna fick nya siffror och visare av förgylld koppar	Kopparslagare Lundquist i Lisselskog, Rättvik	Ekström, s 56
1859		Björkallé anlades från kyrkan till kyrkoherdebostället		Garmo (2) s 19
1867	Nybyggnad	Vintergravkor uppfördes på strandbrinkens krön, väster om kyrkans torn.	Byggmästare Björk Anders Jonsson, Vikarbyn	VS: F III a; 35 visitation 1868 Ekström, s 8
1878	Vård/under håll Ändring – kyrkogård	Yttertaket reparerades. Kyrkogården utvidgades mot söder och väster. Marken fylldes upp och planades ut, en kraftig mur mot sjön byggdes.		VS: F III a; 35 visitation 5/7 1880 Garmo (2) s 18
1879	Fast inredning – orgel, orgelfasad	24-stämmig orgel installerades. Kyrkorummets valv och väggar lagades och avfärgades.	Orgelbyggeri Åkerman och Lund Byggmästare Björk Anders Jonsson	RK: O I a; 2 Ekström, s 4
1885	Teknisk installation – värme	Två värmeugnar installerades i kyrkorummet och en mindre i sakristian Inre dörrar anskaffades		VS: F III a; 36, visitation 16-17/6 1888
1890	Vård/under - håll	Stor yttre reparation skedde, varvid nya fönster blev insatta		VS: F III a; 38, visitation 1894
1900	Vård/under - håll	Spån täljdes inför omläggning av kyrkans tak		VS: E V a; 28, berättelse 1900
1900-1905	Vård/under - håll	Kyrkans tak reparerades och tjärströks		VS: E V a; 28, berättelse 1906
1906	Vård/under - håll	Tornets huv fick ny koppartäckning		ATA/RK: Avskrift
1912	Ändring – ombyggnad, interiör Fast inredning – bänk - inredning, predikstol Arkitektur - bunden utsmyckning – måleri, interiör	Stor inre omgestaltning Fönsterbågarna och -karmarna lagades och justerades Öppen bänkinredning byggdes Predikstolen från 1636 togs åter i bruk (predikstolen från 1845 lades i förråd) Norra och södra läktaruppgångarna ändrades Bänkar och övriga inredningssnickerier oljemålades i matt mörkgrön färg, harmonierande med den gamla predikstolens, samt försågs med guldplättningar på listverken. Kyrkorummets valv och väggar avfärgades med svagt gul kalkfärg, grön oljefärg i höjd med bänkarna. Korets valvkupol försågs med strålar utförda i gips, för att den skulle bli mer lik kyrkorummets övriga stjärnvalv. Befintligt kalkstensgolv behölls, lagades	Arkitekt Anders Roland, Överintendentsämbetet	ATA: Ritningar 1909-1911, brev 26/7 1912 VS: E V a; 28, berättelse 1911-15 Garmo(2) s 15 Dalabladet 3/2 1911

Årtal	Händelse	Kommentar	Upphovsman	Källa
1912	Teknisk installation – el och värme	Elektrisk belysning installerades Varmluftskulvertar grävdes under kyrkans golv, en övre mynnade vid predikstolen och en nedre vid västra korsarmen. Vid utgrävningarna bortschaktades gravlämningar under koret, <u>utan närvaro av arkeolog</u> . I sakristian göts undergolv av betong I nymurad källare under sakristian installerades två koleldade värmepannor/kaloriferer	Ingenjör Hugo Theorell (värmeanläggningen)	VS: E V a; 28, berättelse 1911-15 Garmo(2) s 15
1912-13		Altaruppsatsen rengjordes och ommålades delvis	E Tinell, E Gilén	RK: Utredning av Jerk Werkmäster
1914	Ändring – ombyggnad, fönster	Glasmålningar blev insatta i korets fönster mot norr och söder. I södra ses Moses med lagens tavlor och i norra en Kristus bild	Yngve Lundström Neumann & Vogel	Södra Dalarnes tidning 30/6 1914
1924	Ändring – begravnings - plats, kyrkogård	Norra kyrkogården byggdes ut. I nordväst byggdes en entrébyggnad, där ena delen kunde användas som bisättningsrum och den andra som materialbod.	Arkitekt Lars Israel Wahlman	Garmo (2) s 18
1932-33	Teknisk installation – el Ändring – ombyggnad, sakristia	Elektrisk belysning och värme installerades i kyrkan. Sakristian blev i samband med detta ombyggd. Tidigare skorstensmur i sakristians västra mur revs. Nya förvaringsskåp för håvar och skrudar byggdes. Ett altare för andakter tillkom, med en uppsats bestående av 12 kopparstick från 1700-talets början, föreställande apostlarna. Toalett och förvaringsrum avdelades i västra delen. Väggarna murades av gasbetong.	Hans Lisserkers, Rättvik Byggmästare Jones Erik Eriksson	RK: O I a; 2, arbetsbeskrivning oktober 1932, entreprenadkontrakt 24/10 1932
1943	Fast inredning – altaruppsats	Altaruppsatsen rengjordes från sekundära målningar		Ekström, s 24
1945	Ändring – kyrkogård	Östra kyrkogården byggdes ut. Invigning skedde vid biskopsvisitation 1945	Byggmästare Hans Lisserkers	Garmo (2) s 18
1948-49	Ändring – ombyggnad, vapenhus	Vapenhuset byggdes om, fick uppgång till läktaren och ett litet väntrum. Panelen i vapenhuset utfördes helt av bredare 6-8"-bräder (nyare togs bort). Större belysningsarmatur uppsattes istället för tidigare ampel. Vapenhusets dörrar marmorades		Ekström, s 12
1950-51	Ändring – ombyggnad, interiör Arkitektur - bunden utsmyckning – måleri, interiör	Inre förnyelse: Friläggning och restaurering av återstående kalkmålningar, vilka alltsedan 1682 varit överkalkade Orgelläktarens vita färg på ramverk bortogs, blå marmorering restaurerades. På samma sätt restaurerades altarringen I anslutning till vapenhuset inreddes en brudkammare. Trappa byggdes från sakristian ner till källaren där förut varit panncentral	Konstnär Jerk Werkmäster Målare Gunnar Tysk	RK: O I a; 3, Förslag 23/8 1951, O I a 4
1952	Teknisk installation – värme	Ny elektrisk värmeanläggning installerades. Transformatorutrustningen jämte centraler placerades i sakristians källare och ledningar drogs därifrån genom de gamla värmekulvertarna, samt i mellanrummet mellan det egentliga golvet och det extra golv som kyrkans bänkar stod på.	Direktör Anders Andersson, Linköping Entreprenör: Erik Gahns, Allekto i Rättvik	RK: O I a; 5, Program för värmeanläggning 15/1 1951, protokoll från slutbesiktning 3/3 1952

Årtal	Händelse	Kommentar	Upphovsman	Källa
1954	Ändring – kyrkogård	Mellankyrkogården med urlund invigdes, vilken förenade norra (1924) och östra (1945) kyrkogården		Garmo (2) s 18
1956	Vård/under - håll, exteriör	Fasadrenovering: Gammal lös puts bilades av, murytorna rengjordes, grundades med cement och slätputsade med kalkbruk. Ytor som inte behövde bilas ner blev bara vattnivna. Sockeln putsades med cementbruk med färgtillsats så att den fick samma färg som ingångstrappan av röd sandsten.	Johannes Klockars, Jerk Werkmäster	RK: O I a 4, arbetsbeskrivning 1956
1963	Fast inredning – orgel	Nytt orgelverk installerades, med bibehållande av den befintliga fasaden från 1879. Bakom orgeln byggdes en avskärmande vägg.	Åkerman & Lund, Knivsta	Inventarium över svenska orglar, s 24
1967	Nybyggnad – gravkapell	S:t Olofs gravkapell invigdes. Kyrkogården byggdes ut mot sydost, där en stor svacka fylldes upp med grus upp till 2 meter		Garmo (2) s 19
1969-70		Nya förvaringsskåp tillkom i sakristian, gamla byggdes om invändigt.	Konstnär Jerk Werkmäster	
1978-79	Ändring – ombyggnad, interiör	I kyrkorummets västra del borttogs bänkar för iordningställandet av en ”kyrkvall” (plats för bokbord, psalmbokbord m m) I sakristians sidoutrymme ordnades diskmöjlighet.	Jerk Alton arkitektkontor AB	RK: O I a; 7, Arbetsbeskrivning 1979-12-21 rapport 1982
1980-81	Vård/under - håll, fönster Teknisk installation – el	Alla fönster renoverades och tätades Kyrkans elanläggning förnyades (ledning uttag med mera) Nya belysningsarmaturer uppsattes; lampetter och ljuskronor belagda med bladguld Under norra och södra läktarna inreddes förråd	Arkitekt Jerk Alton Sven-Olov Alvroth, K-konsult Entreprenör: Allelektro Erik Gahns	RK: O I a; 7, Förslag 1979-08-08, Utlåtande vid slutbesiktning 1981-01-15
1981-83	Ändring – restaurering, interiör	Korsmittens kalkmålningar restaurerades Övriga valv rengjordes och ströks med Gotlandskalk Bänkarna ommålades invändigt Altaruppsatsen med tillhörande skulpturer och altartavla rengjordes och färgen fästes, läktarbarriär, predikstol rengjordes Ny belysning installerades På orgelläktaren byggdes gradänger för kören och bakom orgeln ett körrum.	Jerk Alton och Leif Göthberg, Alton arkitekter AB Konservator Ulf Krook (altaruppsats, valv)	RK: O I a; 7, handlingar
1984	Vård/under - håll - exteriör	Yttre renovering, varvid bland annat tuppen förgylldes och nya urtavlor och visare tillkom.		
1994	Vård/under - håll, exteriör	Prästportalen i korets södra fasad restaurerades i juni 1994. Arbetena omfattade säkringslimning med akrylatdispersion, lagning med stenlagningsbruk (kalk- och sandstensmjöl samt bindemedel av kalk och cement) och fogning med hydrauliskt kalkbruk	Stenkultur i Stockholm AB	ATA: Dnr 7221/93 RIKs Rapport 1994-11-29